

VÂHİDÎ'NİN SÜLEMÎ'YE AİT *HAKÂİKÜ'T-Tefsîr*'LE İLGİLİ TEKFİR İÇEREN MEŞHUR SÖZÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yunus Emre Gördük*

Öz

Bu makale Ebu'l-Hasan el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021) hakkında "Eğer o (Sülemî) bunların tefsir olduğuna inanıyorsa küfre girmiştir." şeklindeki sözü üzerine bir tahlili içermektedir. Vâhidî'nin bu cümleyi onun *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eserinde yer alan tasavvufî-işârî yorumlar üzerine söylediği İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Fetâvâ's*ında aktarılmaktadır. Sözün bizâtihi Vâhidî tarafından yazılı olarak kaydedildiğine dair bilgi olmadığı gibi İbnü's-Salâh'ın *Fetâvâ's*ı da kendisi tarafından değil talebelerince kaleme alınmıştır. Sonraları özellikle ulûmü'l-Kur'ân eserleri başta olmak üzere birçok kitapta aktarılan bu ifade işârî-sûfî tefsir aleyhinde şöhret kazanmış, özellikle tasavvuf karşıtlarınca kullanılmış hatta kimilerince Vâhidî'nin Sülemî'yi net bir şekilde tekfir ettiği söylenmiştir. Bu çalışma kapsamında varılan sonuca göreseye Sülemî'nin yahut işârî tefsir erbâbı olan diğer sûfilerin Vâhidî tarafından bu sözlerle tekfir edilmiş olması imkân haricidir. Zira Vâhidî, Ebû İshak es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035); Sa'lebî ise Sülemî'nin öğrencisidir. Ayrıca üçü de Nişabur bölgesinin Şâfiî ulemasındandır. Bu durumda hem ilmî silsile bakımından hem de bizzat sûfî olmasa bile tasavvuf kültürü açısından Sülemî'yle irtibatlı olan Vâhidî'nin, kendi üstadının üstadı olan zâtı bu şekilde itham etmesi akla ve vakıya uygun görünmemektedir. Dolayısıyla onun ilgili tespiti daha ziyâde tefsir-te'vîl ayrımı perspektifiyle ve muhali farz etmek suretiyle yapılmış izlenimi vermektedir. Söz konusu tefriki göre "tefsir", âyetin zâhir lafzından maksud olan ilâhî muradı ortaya koymaktır. Sûfîlerin sübjektif izahları ise bu minvâlde değildir. O zaman Vâhidî'nin ifâdesine göre Sülemî farzımuhal bunun aksini iddia etmiş olsaydı o zaman sübjektif izahları ilâhî murada eşitlemiş ve küfre girmiş olabilirdi. Şu hâlde Vâhidî'ye izâfe edilen sözdeki asıl vurgu tefsirin mahiyetine yönelik olmalıdır. Ne var ki Sülemî'nin de pek çok âlim gibi tefsir ve te'vîli birbirinden bu şekilde ayırmadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İşârî Tefsir, Te'vîl, Vâhidî, Sülemî, Hakâiku't-Tefsîr, İbnü's-Salâh.

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı.

e-mail: yunusemre.gorduk@gmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-7603-7705>

Atıf/Citation: Gördük, Yunus Emre. "Vâhidî'nin Sülemî'ye Ait *Hakâiku't-Tefsîr*'le İlgili Tekfir İçeren Meşhur Sözü Üzerine Bir Değerlendirme". *BAİD* 16 (Aralık 2022), 329-355.

AN EVALUATION OF VÂHİDÎ'S FAMOUS WORD CONTAINING TAKFİR ABOUT HAQÂIQ AL-TAFSİR OF SULAMÎ

Abstract

This article contains an analysis on the saying of Abu'l-Hasan al-Vâhidî (d. 468/1076) about Abû Abd al-Rahmân al-Sulamî (d. 412/1021), "If he (Sulamî) believes that these are tafsir, he has disbelieved." In the *Fatava* of Ibn al-Salâh al-Shahrazûrî (d. 643/1245) it is reported that, Vâhidî said this sentence on the mystical-Ishari interpretations in Sulamî's work named *Haqâiq al-Tafsîr*. There is no information that the word was recorded in writing by Vâhidî himself; In addition, Ibn al-Salâh's *Fatava* was written not by him but by his students. This expression, which was later quoted in many books, especially in the works of ulûm al-Qur'an, gained fame against ishari-sufi tafsir; it was used especially by the opponents of sufism. It has even been said by some that Vâhidî openly accused Sulamî of disbelief. According to the conclusion reached within the scope of this study, it is not possible for Sulamî or other sufis who are experts of ishari tafsir to be declared unbelievers by Vâhidî with these words. As a matter of fact Vâhidî is a student of Abu Ishaq al-Tha'labî (d. 427/1035) and Tha'labî is a student of Sulamî. In addition, all three of them are Shafi'î scholars of the Nishapur region. In this case, Vâhidî is related to Sulamî both in terms of scientific line and in terms of sufi culture, even if he is not a sufi himself. It does not seem reasonable and factual for him to accuse the person who is the master (ustaz/teacher) of his own master in this way. Therefore, his relevant determination gives the impression that it was made with the perspective of tafsir-ta'wil distinction and the assumption of something that is not possible. According to the aforementioned distinction, "tafsir" is to reveal what is meant by Allah with the words of the verse (ayat). However, the subjective explanations of the sufis are not within this scope. Then, according to Vâhidî, if Sulamî had claimed the opposite, then he would have equated subjective explanations with what Allah meant, and thus would have entered into disbelief. In that case, the main emphasis in the word attributed to Vâhidî should be on the nature of tafsir. However, it is understood that Sulamî, like many other scholars, did not distinguish between tafsir and ta'wil in this way.

Keywords: Tafsir, Ishari Tafsir, Ta'wil, Vâhidî, Sulamî, Haqâiq al-Tafsîr, Ibn al-Salâh.

Giriş

Tefsir alanıyla ilgilenenlerin malumu olduğu üzere ulûmu'l-Kur'ân'a dair telif edilmiş temel eserlerde İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Fetâvâ*'sına atfen verilen bir bilgide Ebu'l-Hasan el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî (ö. 412/1021) hakkında "Eğer o (Sülemî) bunların tefsir olduğuna inanıyorsa küfre girmiştir."¹ dediği belirtilmektedir. Bu söz onun *Hakâikü't-Tefsîr* adlı eserinde aktarılmış olan âyet yorumlarıyla ilgilidir. Okuduğunuz makalede mezkûr sözle kastedilen şeyin mâhiyetine ve onun nasıl anlaşılması gerektiğine dair bir analiz yapılacaktır.

¹ Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhan fî ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Beyrut/Lübnan: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabî, 1957), 2/170-171; Celâlüddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkan fî ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti li'l-Âmme, 1974), 4/223.

Yukarıda kaydedilen söz kimilerince özelde Sülemî'nin genelde işârî tefsir erbâbının küfür ve dalâlet içinde olduğunu, ayrıca işârî tefsirin bâtil olduğunu işmâm eder bir tarzda kullanılmaya müsait bir malzemeye dönüştürülmüştür. Oysaki bir söz dikkatle incelenip analiz edildiği zaman mütekellim (sözü söyleyen) ve muhâtap (sözün söylendiği kişi/ler) itibarıyla ele alındığında, ayrıca eğer mümkünse hangi maksatla ve hangi makamda söylendiği belirlendiğinde çok farklı bir sonuca ulaşmak mümkündür. Dolayısıyla bu makalede imkânlar nispetinde yapılmaya çalışılacak olan şey budur. Bahis mevzuu olan söz makalenin konusunu, bu sözün elimizde mevcut veriler ışığında nasıl anlaşılması gerektiği ise bu çalışma çerçevesinde çözülmesi gereken problemi teşkil etmektedir.

Burada özellikle belirtilmelidir ki “problem” derken, bir âlimin diğer bir âlimi tekfir edip etmediği tartışmasından daha öte ve daha kapsamlı bir sorunsal alanı kastetmekteyiz. Nitekim Sülemî hakkındaki söz; şâyet doğrudan yapılmış bir tekfiri içeriyor olsa, bu küfür ithâmı sadece ona yönelik değil, hem *Hakâiku't-Tefsîr*'de bir araya getirilmiş yorumların ait olduğu bütün sûfilere hem de eserlerinde sûfî yorumlara yer veren bütün âlim ve müfessirlere yönelik olacaktır. Söz gelimi en önemli tefsirlerin müellifi olan Râzî (ö. 606/1209), Kurtubî (ö. 671/1273), Beydâvî (ö. 685/1286) gibi müfessirler dahi yeri geldikçe sûfî yorumlara yer vermiş kimselerdir.² Âyetlerle ilgili sûfî yorumları küçük hacimli müstakil bir eserde toplamak ile geniş kapsamlı klasik bir tefsirde sırası geldikçe sûfî yorumlara yer vermenin küfre girmek (!) açısından müsâvî olduğu ise âşikârdır. Hâl böyle olunca da Vâhidî'nin sarf etmiş olduğu sözün kayıtsız şartsız ve umûmî bir tekfiri hedeflemediği anlaşılmakta; bu ifâdeyle ne kastedildiğinin tespit edilmesi gerekmektedir.

Planlanan analiz ve ardından konu hakkında yapılacak değerlendirme için öncelikle Sülemî, Vâhidî ve İbnü's-Salâh'ın ilmî, fikrî ve şahsî özelliklerine kısaca temas edilmesi, ayrıca kaçınılmaz olarak tefsir-te'vîl ayrımı meselesine değinilmesi gerekmektedir. Böylelikle hem Sülemî'nin eserine verdiği isimle ne kastettiği hem de Vâhidî'nin ağzından aktarılan sözle neyin kastedilmiş olabileceği daha net bir zemine oturacaktır. Dolayısıyla bu makalede önce üç

² Klasik tefsirlerdeki sûfî yorumlarla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Râzî, Kurtubî ve Beydâvî tefsirlerindeki sûfî yorumlara dâir detaylı bir çalışma örneği için bk. Cûde Muhammed Ebu'l-Yezîd el-Mehdî, *el-itticâhu's-sûfî inde eimmeti tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Cûdiyye, 2007), 51-211.

ayrı başlıkta, adı geçen üç zât ile ilgili gerekli bilgiler verilecek; ardından bahis mevzuu sözün kaynağı ve mâhiyeti üzerinde durulacak, son olarak tefsir-te'vîl ayırımına değinilecek ve nihâyet bütün bunlar ışığında sözün maksadına ve anlamına dâir bir değerlendirme yapılacaktır. Bunun için daha ziyade kaynak taraması ve içerik analizi yöntemleri kullanılacaktır.

Öncelikle makalemizin konusunu ve bir bakıma vuzuha kavuşturulması gereken meseleyi teşkil eden sözün odak noktasındaki zât olan Sülemî'nin ilmî şahsiyeti üzerinde durarak ve tabakât-ricâl kaynaklarında onun nasıl tanıtıldığına kısaca göz atarak başlayalım. Aşağıda gelecek ilk başlıkta Sülemî'nin öğrencisi olan Ebû İshak es-Sa'lebî'ye (ö. 427/1035) de bilvesile değinilecektir.

1. Sözün Odağındaki Âlim: Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021)

Nişabur/Horasan bölgesinin meşhur sûfî âlimlerinden olan Ebû Abdurrahman es-Sülemî; Ebû Nu'aym (ö. 430/1038), Beyhakî (ö. 458/1066), Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi pek çok âlimin üstadıdır. Hem müfessir hem de muhaddis olan Sülemî kırk yılı aşkın bir süre hadîs rivâyet etmiş; pek çok sûfî onun babasından ve dedesinden naklettiği hadîsleri almıştır. Kendisine yüzü aşkın eser izâfe edilmiştir. *Tabakâtü's-Sûfiyye*, *Târîhu's-Sûfiyye*, *Âdâbu's-Sûfiyye* ve *Emsâlü'l-Kur'ân* gibi eserler bu cümledendir.³ Onun hadîste *el-hâfız* olduğu da bilinmektedir.⁴ Amelde Şâfiî mezhebinin takipçisi olan Sülemî⁵, zaman içinde kimileri tarafından hadîs uydurmakla ve *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eserinde Bâtınî-Karmatî eksenli te'vîller yapmakla itham edilmiştir.⁶ Tahmin edileceği gibi bunlar ilmî delillerle ispatlanamamış, temelsiz birer iddia ve töhmet olarak literatürdeki yerini almıştır.

Süleyman Uludağ'ın tespitine göre Sülemî yaşadığı zaman diliminde gerek ulemâ gerekse ümerâ tarafından hürmet ve sevgi görmüş, kendisine ve

³ Süyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1396), 98; Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnâvût (İstanbul: IRCICA, 2010), 3/134.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed İbn Abdilhâdî es-Sâlihî, *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zîbak (Lübnan: Müessesetü'r-Risale, 1417/1996), 3/243.

⁵ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/134.

⁶ Bk. Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 9/208; Süyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 98.

eserlerine değer verilmiştir. Onun eserlerinde birtakım zayıf yahut mevzû hadîsler bulunmakla birlikte, bunların hadîs ulemâsınca ve sûfilerce bilinen ve bazı eserlerde aktarılan hadîsler olduğu tespit edilmiştir.⁷ Öte yandan hadîs ricâliyle ilgili bazı eserlerde Sülemî'den övgüyle bahsedilmesi onun güvenilirliğini teyit eden hususlardan biridir. Örneğin Ebû Ya'lâ el-Halîlî (ö. 446/1055) meşhur eseri *el-İrşâd*'da onun ittifakla sika râvîlerden ve sûfiyyenin nice inceliklerine vâkıf zâhidlerden olduğunu söylemekte, yazdığı eserlerin ise kendi alanında erişilmez olduğuna dikkat çekmektedir.⁸ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise onun kendi beldesinde çok kıymet verilen bir şahsiyet olduğunu ve sûfiye taifesi içindeki yerinin son derece önemli ve büyük olduğunu vurgulamakta; Sülemî'nin kabrinin teberrük niyetiyle ziyaret edildiğini ve kendisinin de onun kabrini ziyaret edenler arasında olduğunu ifade etmektedir.⁹ Tâcüddîn es-Sübkî (ö. 771/1370) de Hatîb'in kanaatine katılmakta, Sülemî'nin sika olduğunu teyit etmekte ve buna "Onun gibi bir zâtın sika olduğunu belirtmeye bile gerek yoktur." sözleriyle dikkat çekmektedir.¹⁰ Zehebî'nin (ö. 748/1348) Sülemî'den "el-Hâfız", "el-Âlim", "es-Sûfi", "ez-Zâhid" ve "Şeyhu'l-meşâyih" tavsifatıyla bahsetmesi de câlib-i dikkattir.¹¹

Görebildiğimiz kadarıyla Sülemî *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eserde, ulaşabildiği işârî-tasavvufî tefsir rivâyetlerini bir araya getirmiştir. Onun Bâtînî-Karmatî te'vîller yapmış olması mümkün değildir; zira İslâm şeriatından sapmış olan Bâtînîler Kur'ân'ın sarîh anlamını inkâr ederken sûfiler sarîh anlamı kabul ve onunla amel etmekle birlikte işârî izahatı kendilerine has sübjektif yorumlar olarak ortaya koymuştur. Sülemî'nin bahsi geçen eserinde bir araya getirdiği izahlar da bu türdendir. Eserde âyetlerin klasik anlamda tefsirine pek fazla yer verilmemesinin sebebi zâhir anlamın reddedilmiş olması değil eserin işârî tefsire hasredilmiş olmasıdır. Kaldı ki *Hakâiku't-Tefsîr*'in tümünden reddedilmesi imkânsızdır çünkü onun muhtevasında bazı hadîsler; bunun yanında sahâbe,

⁷ Süleyman Uludağ, "Sülemî, Muhammed b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/53.

⁸ Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Saîd Ömer İdris (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 3/360.

⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 3: 42.

¹⁰ Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv (b.y.: Dâru Hicr, 1413), 4/145.

¹¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 3/166.

tâbiûn ve etbau't-tâbiînden aktarılan rivâyetler,¹² ayrıca geleneksel rivâyet-dirâyet tefsirleri tarzında açıklamalar da mevcuttur.¹³

Bütün bunlara rağmen yukarıda Sülemî ile ilgili tavsifatını aktardığımız Zehebî'nin (ö. 748/1347) *Hakâiku't-Tefsîr* için "(Sülemî) keşke onu telif (tasnif) etmeseydi; zira o tahriftir ve karmatiliktir."¹⁴ demesi taaccüble karşılanacak cinstendir. Zehebî diğer bir yerde yine aynı eser için "Fecaat ve bâtinî te'vîlât" demektedir.¹⁵ Tabii ki onun bu katı tavrının altında yakından tanıdığı ve ilmine hayranlık duyduğu İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) etkisini görmek zor değildir. Keza Zehebî mutasavvıfların aleyhinde olmakla da eleştirilmiştir.¹⁶ Diğer yandan hayıflanarak "Keşke onu telif etmeseydi!" demesi, Sülemî'ye atfettiği kıymeti göstermekte ve kendi zâviyesinden buna bağlı bir hayal kırıklığı yaşadığını düşündürmektedir. Tâcüddîn es-Sübkî ise Zehebî'nin ona karşı takındığı bu tavrının yakışık almadığını, zira onun *Hakâiku't-Tefsîr*'i sûfî te'vîlâta hasrettiğini; bunun aksine eserden hareketle sûfilerin zâhir mânâyâ muhalif olması sonucuna varılmasının imkân haricinde bulunduğunu önemle belirtmiştir.¹⁷

Ortaya koymaya çalıştığımız meseleyle ilgili gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus, yine Nişabur bölgesinde yetişen büyük müfessir Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin, hocası Sülemî'den etkilenecek *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsirinde sûfî yorumlara yer vermiş olmasıdır. Sa'lebî'nin tefsiri aslında bir rivâyet tefsiri olduğu halde, içeriğinde tasavvufî yorumlara yer verildiğinden dolayı işârî tefsirler arasında da sayılmış hatta Necmüddin-i Dâye (ö. 654/1256) gibi bazı sûfî müelliflerin de Sa'lebî'den yararlandığı ifâde edilmiştir.¹⁸ Konumuz açısından bu tefsirin hayatî önemi bir sonraki başlıkta netleşecektir.

¹² Bazı örnekler için Bk. Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Hakâiku't- tefsîr*, thk. Seyyid İmran (Beirut: Dârü'l- Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 1/34, 44, 52, 84-85, 105, 106, 122, 124, 128, 145, 157, 164, 170-171, 181, 190, 293, 357-358.

¹³ Bazı örnekler için Bk. Sülemî, *Hakâik*, 1/92, 100, 102, 170-171, 238, 240, 243, 265, 341.

¹⁴ Zehebî, *Tarîhu'l-İslam*, 9/208.

¹⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 3/166.

¹⁶ Bk. Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/181, 183.

¹⁷ Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 4/147.

¹⁸ Bk. Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/29.

Aşağıda çalışmanın ana eksenindeki ikinci önemli halka ve meşhur sözün sahibi olan Vâhidî'nin ilmî kişiliği ve söylediği sözün mâhiyeti üzerinde durulacaktır.

2. Sözü Söyleyen Âlim: Ebu'l-Hasan el-Vâhidî (ö. 468/1076)

Ebu'l-Hasan el-Vâhidî “el-İmâm”, “Allâme”, “Sâhibü't-Tefsîr”, “İmâm ulemâi't-te'vîl: Te'vîl âlimlerimin İmamı/Önderi” diye vasfedilmiştir. Vâhidî tıpkı Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Ebû İshak es-Sa'lebî gibi hem Nişabur bölgesinde yetişmiş olan hem de amelde Şâfiî mezhebine ittiba eden âlimlerdendir. Tefsir sahasında Sa'lebî'nin öğrencisi ve sıkı takipçisi olan, ondan çokça istifade eden Vâhidî'ye ait pek çok eser bulunmaktadır. Özellikle *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı üç adet tefsiriyle ve meşhur *Esbâbü'n-Nüzûl*'üyle tanınmıştır.¹⁹ İşârî tefsirle ilgili en sert eleştirilerden birinin Ebu'l-Hasan Ali el-Vâhidî tarafından yapılmış olduğu; bu konuda yazılmış eserlerde, özellikle de çağdaş literatürde sıkça yer verilen bir husustur.²⁰ Bunun sebebi ise ona isnâden aktarılan ve bu çalışmanın sebep-i vücudu olan meşhur sözdür.

Zehebî, Ebu'l-Hasan el-Vâhidî tarafından *Hakâiku't-Tefsîr*'in müellifi olan Sülemî'nin tekfir edildiğini söylemekte ancak onun bu kanaatinde mazur olduğunu belirtmektedir. Zehebî bu meseleye temas ederken Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) Vâhidî hakkındaki görüşünü ve Sem'ânî'nin Ahmed b. Muhammed b. Beşşâr'dan yaptığı aktarımı da kaydetmeyi gerekli görmüştür. Buna göre Sem'ânî, “Vâhidî her türlü ihtiram ve tazimi hak etmektedir ancak onun eimmeye (büyük zâtlara) dil uzattığı da bilinmektedir. Ben Ahmed b. Muhammed b. Beşşâr'dan Vâhidî'nin ‘Sülemî bir kitab (*Hakâiku't-Tefsîr*) telif (*tasnif*) etmiştir. Şâyet o buna Kur'ân'ın tefsiri demişse ben onu tekfir ederim.’ dediğini duymuştum.”²¹ demektedir.

Zehebî diğer bir eserinde ise Sem'ânî'nin yukarıdaki ifadesine aynen katılmaktadır; zira onun adını zikretmeksizin ve Sülemî'den bahsetmeksizin Vâhidî hakkındaki kendi görüşünü, “O tazim ve ihtirama layık bir zâttır; ancak ulemâyı tahkir etmiş ve onlara layık olmadıkları şekilde dil uzatmıştır.” sözleriyle kaydetmiştir.²² Kezâ o yine aynı hususta “Vâhidî mazur ve

¹⁹ Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Heyet (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 1985), 18/339-341.

²⁰ Örnek olarak Bk. Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/426.

²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 18/342.

²² Zehebî, *Tarîhu'l-İslam*, 10/264.

me'cûrdur.”²³ derken diğer bir yerde Vâhidî için “Vallahi doğru söylemiştir.” diye bir ifade kullanmaktadır.²⁴ Anlaşılan o ki Zehebî'nin bu meyandaki fikrî duruşu çok net değildir; ancak genel kanaat açısından aslında onun da Sülemî'yi saygı ve hürmetle andığı görülmektedir. Zehebî diğer taraftan “mazur ve me'cûrdur” şeklindeki kanaatıyla tekfir diye nitelenmesi mümkün olan sözü Vâhidî lehine toleransla karşılamıştır.

Tarihsel süreç içerisinde Vâhidî hakkında oluşan imajının çağdaş dönemde de yansımaları görülmektedir. Örneğin Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) Vâhidî'nin Sülemî gibi bazı âlimler hakkındaki sözlerinin isabetsiz olduğunu belirtme gereği duyan müelliflerdendir.²⁵ Onun mevcut portresinde özellikle Sülemî ile ilgili sözünün, bunun ötesinde de sözün algılanma biçiminin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Süleyman Uludağ ise Vâhidî'nin bahis mevzuu sözünden hareketle, ona göre güvenilir olan sûfîlerin Kur'ân'a dâir açıklamalarını tefsir diye nitelemediklerini; kendi görüşlerini tefsir sayanların Bâtînîlerin yolunu tutmuş olacağını söylemektedir.²⁶ Bu yorum ve anlayışa göre Vâhidî nezdinde Sülemî'nin güvenilir bir sûfî olmadığı sonucu doğmaktadır; çünkü o, eserini “*Hakâiku't-Tefsîr*” diyerek nitelemiş ve tekfir içeren bir söze maruz kalmıştır. Bizim kanaatimize göreyse Vâhidî'nin Sülemî hakkındaki sözü onunla ilgili bir tahkir, güvensizlik, hele ki küfür ithamını asla içermemektedir. Metin akışı içerisinde bunun çeşitli sebepleri üzerinde durulacaktır.

Yukarıda Sa'lebî'nin tefsirinden ve konumuz açısından ne kadar önemli olduğundan bahsedilmişti. Sülemî hakkındaki sözün sahibi olan Vâhidî'nin *el-Basît fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin en önemli kaynaklarından biri *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı bu tefsirdir. Dahası Sa'lebî tefsir ve kıraat sahasında Vâhidî'nin bizâtihi istifade ettiği önemli bir üstadıdır. O, ziyadesiyle etkisinde kaldığı bu tefsiri kendine kaynak edinmiştir.²⁷ Dolayısıyla Vâhidî'nin hem sûfî gelenekle irtibatlı olduğu hem de Sülemî'nin öğrencisinin öğrencisi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle Sülemî, kendi aleyhinde malzeme yapılmaya

²³ Zehebi, *Siyeru a'lâm*, 18/342.

²⁴ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, 31/260.

²⁵ Bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatu'l-Müfessirîn* (İstanbul: Ravza Yay., 2008), 1/425.

²⁶ Bk. Uludağ, “İşârî Tefsîr”, 23/426.

²⁷ Detaylı bilgi için Bk. Abdurrahman Çetin, “Vâhidî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/438; Mertoğlu, “Sa'lebî”, 36/28-29.

çalışılan sözün sahibi olan Vâhidî'nin üstadının üstadıdır. Bu ise ondan nakledilen sözün ne anlama geldiğini ve maksadını tespit etme açısından göz ardı edilmesi mümkün olmayan mühim bir irtibattır.

Şunun da özellikle belirtilmesi gerekir ki Vâhidî'nin tefsir anlayışında hâkim unsur sahâbeden gelen rivâyetlerdir. Yani âyetlerin ne ifâde ettiği öncelikle dirâyet ve yorumla değil sahâbeden ve onların öğrencileri olan tâbiûndan intikal eden bilgiler ışığında tespit edilebilecektir. Bunun yanı sıra tefsir için Arap dilinin inceliklerine vâkıf olmak da muhakkak gereklidir ki bu meyânda kadîm Arap şiiiri son derece önemlidir. Zira her ne kadar bir lafızla ne denildiği malum olsa da ne denilmek istendiğini herkesin fehmetmesi mümkün değildir. Arap dilinin edebiyatına ve inceliklerine vukûfiyet ise en mükemmel anlamda yine başta sahâbeye ve ardından tâbiûn ulemasına aittir. Genel bakış açısı bu şekilde olan Vâhidî'ye göre zâhir lafza hamledilmesi mümkün olmayan yorumların tefsir açısından herhangi bir kıymeti bulunmamaktadır.²⁸ Tabiatıyla bu tür yorumlara "tefsir" denilmesi de yanlıştır. O hâlde sûfilerin kendilerine mahsus olan yorumları da tefsir diye kabul edilmemelidir.

Aşağıda gelen üçüncü başlık altında bu makalede incelemeye çalıştığımız meşhur sözü aktaran İbnü's-Salâh'ın ilmî kişiliği üzerinde durulacaktır.

3. Sözü Nakleden Âlim: İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245)

İbnü's-Salâh künyesiyle ve Takiyyüddîn lakabıyla maruf Ebû Amr Osman b. Abdurrahman en-Nasrî eş-Şehrezûrî; Şâfiî fakîhi olup tefsir, hadis ve ricâl ilminde kendi devrinin tanınmış ulemasından sayılan, Arap dilini ve lügat ilmini de son derece iyi bilen bir âlimdir. Onun verdiği isabetli fetvâlar şöhret kazanmış ve bazı öğrencileri tarafından kitap haline getirilmiştir. İbnü's-Salâh'ın Horasan bölgesinde bir müddet bulunduğu ve orada özellikle hadîs ilmini tahsil ettiği de aktarılmıştır. Hatırlanacağı gibi bu bölge önceki başlıklarda bahsi geçen Sülemî, Sa'lebî ve Vâhidî'nin doğup büyüdüğü coğrafyadır. Onun hakkında burada kaydedilen bilgileri veren İbn Hallikân,

²⁸ Detaylı bilgi için bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, thk. Heyet (Riyad: 'Imâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1430/2009), 1/391-429.

bizzat istifade ettiği hocalarından birinin İbnü's-Salâh olduğunu; onun Dimeşk'te vefat edip Sûfiyye Kabristanı'na defnedildiğini de kaydetmektedir.²⁹

İbn Abdilhâdî es-Sâlihî (ö. 744/1343), Sülemî'nin hadîste *el-hâfız* olduğunu belirttiği eserinde İbnü's-Salâh'tan da “el-İmâm”, “el-Hâfız” ve “Şeyhü'l-İslâm” tavsifiyle bahsetmektedir.³⁰ Onun kaydettiği bilgilere göre İbnü's-Salâh haşmetli, heybetli, devlet adamları nezdinde itibarlı ve Selef yolu üzere olan bir alimdir. Bu arada İbn Abdilhâdî'nin eserini tahkik eden araştırmacılar tarafından İbnü's-Salâh'ın kabrinin İbn Teymiyye ve İbn Kesîr'in kabirleri ile bir arada olduğu bilgisinin verildiği de göze çarpmaktadır.³¹

Bu çerçevede İbnü's-Salâh'ın Selefi çizgiyi benimseyen, Kur'ân ve hadîsleri te'vil etmeyi doğru bulmayan, tartışmalı konulara girmeyen bir şahsiyet olduğu belirtilmiştir. İsmâilî-Bâtınîler felsefeyi Ehl-i sünnet'e karşı silah, mantık ilmini ise muhatabı aldatmak için safsata mantığı ekseninde kullandıkları için İbnü's-Salâh'ın da felsefe ve mantık ilimlerine karşı sert ve tepkisel bir tavır takındığı anlaşılmaktadır.³²

İbn Teymiyye çizgisine yakın olduğunu daha önce belirttiğimiz Zehebî de onu tanıtırken diyanetinin metin ve sağlam, yolunun her açıdan selef yolu ve akidesinin sahîh olduğunu söylemektedir. Yine Zehebî'nin aktarımına göre “Kim felsefeyle uğraşırsa, delillerle müeyyed olan şeriatın güzelliklerine karşı basireti körleşir. Kim de onu iyice benimserse aşırılığa, dinde hiyanete ve mahrumiyete yakınlaşır; şeytan ona galip gelir ve onun kalbi Muhammed'in (s.a.s.) nübüvvetine karşı kararlı zulmet içinde kalır.” sözleri de İbnü's-Salâh'a aittir.³³

Tâcüddîn es-Sübki bu bilgilere İbnü's-Salâh'ın takva sahibi zâhidlerden olduğunu eklemektedir. Kezâ kabrinin ziyaretgah olduğu ve orada edilen

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 3/243-244.

³⁰ İbn Abdilhâdî es-Sâlihî, *Tabakâtu ulemâi'l-Hadîs*, 4/215-217. Ayrıca bk. Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 23/140.

³¹ Detaylı bilgi için Bk. İbn Abdilhâdî es-Sâlihî, *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs*, 4/215-217.

³² Bk. Yaşar Kandemir, “İbnü's-Salâh eş-Şehrezûri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/199. Detaylı bilgi için Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 23/142-143.

³³ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 23/143.

duanın makbul olacağına söylendiği de Sübkî'nin dikkat çektiği hususlardır.³⁴ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise Zehebî gibi İbnü's-Salâh'ın selef yolu üzere olduğunu vurgulamıştır.³⁵ Bu vurgulardan onun Selefiyye çizgisine yakın olduğu sonucuna varmak mümkünse de daha ziyade bu çizgideki müelliflerin bir Şâfiî âlimi olan İbnü's-Salâh'ı kendi eksenlerine yakın gördükleri sezilenmektedir.

Yukarıda yer verilen üç başlıktan sonra şimdi de bahis mevzuu olan sözün asıl kaynağı ve İbnü's-Salâh'ın bu sözü aktarma sadedi tespit edilip yorumlanmaya çalışılacaktır.

4. Sözün Kaynak Açısından Tahlili

İbnü's-Salâh'ın makalemize konu teşkil eden aktarımını öncelikle kendi eserinden incelemek gerekmektedir.

Onun *Fetâvâ* kısa adıyla meşhur eserinde “44. Mesele” olarak geçen bahiste sûfilerin Kur’ân hakkındaki sözleri değerlendirilmektedir. Sorulan bir soruda bazı sûfilerce et-Tevbe sûresi 9/123. âyette³⁶ geçen “الْكَفَّارَ” lafzının “nefis”; Nûh sûresinin 71/1. âyetindeki³⁷ “نوح” lafzının “akıl” olarak yorumlanması örnek olarak verilmekte ve böyle bir hatanın sûfi büyükleri ve genel anlamda tasavvuf ehlinin çoğunluğu tarafından nasıl yapılabildiği sorulmaktadır. İbnü's-Salâh'ın bu soruya verdiği cevap ise şöyledir:

“Müfessir İmâm Ebu'l-Hasan el-Vâhidî'nin (Allah ona rahmet eylesin) “صنف أبو عبد الرحمن السلمي حقائق التفسير فإن كان قد اعتقد أن ذلك تفسير فقد كفر Ebu Abdurrahman es-Sülemî (Hakâiku't-Tefsîr'deki izahları) tasnif etmiştir (derlemiştir). Şâyet o bunun tefsir olduğu itikadındaysa küfre girmiş olur.” dediğine rastlamıştım. Ben de şöyle derim: Sanıyorum onlardan (ehl-i tasavvuftan Sülemî gibi) güvenilir biri bu gibi şeyler (işârî yorumlar) söylediğinde onu tefsir olarak zikretmemekte; mezkûr kelimeler gibi Kur’ân'dan herhangi bir kelimeyi açıklama yoluna da gitmemektedir. Eğer

³⁴ Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 8/327.

³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru Hicr, 2003), 17/282.

³⁶ “Ey iman edenler! (Öncelikle) kâfirlerden yakınınızda olanlarla savaşın; öyle ki onlar sizde bir şiddet bulsunlar. Bilin ki Allah müttakilerle beraberdir.”

³⁷ “İنا أرسلنا نوحا إلى قومه أن أنذر قومك من قبل أن يأتهم عذاب أليم” : Muhakkak ki biz, ‘Kendilerine yakıcı bir azap gelmeden önce kavmini uyar!’ diyerek Nûh’u (görevli olduğu) kavmine gönderdik.”

*böyle olsaydı onlar Bâtînîlerin yolunu tutmuş olurdu. Onların yaptığı sadece Kur'ân'da var olan şeyin bir benzerini söylemektir (تَنْظِيرٌ tanzîr); zira (okunan-işitilen) bir şey ona benzeyen şeyi hatırlatır. Mezkûr âyeti (Tevbe 9/123) okurken kim nefisle savaşmayı tezekkür ederse, o adeta "(Âyet) bize nefisle ve en yakınımızda olan küffar ile savaşmayı emretmiştir." demektedir. Bununla birlikte keşke onlar, yaptıkları açıklamalarda vehim ve iltibas olduğundan dolayı buna benzer şeylere/yorumlara müsamaha göstermeselerdi. Allah en iyi bilendir."*³⁸

İbnü's-Salâh sonrası gerek bazı tabakât, rical ve bibliyografya kitaplarında³⁹ gerekse İslâmî ilimlerle ilgili diğer bazı eserlerde⁴⁰ bu sözün mezkûr olduğu görülmekteyse de özellikle Zerkeşî'nin (ö. 794/1392)⁴¹ ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505)⁴² Kur'ân ilimleriyle ilgili eserlerinde onun Vâhidî'den yapmış olduğu bu nakil ufak tefek farklılıklarla tekrar edilmiş ve literatürde kendisine sıkça atıf yapılan önemli bir bilgi haline gelmiştir. Bu arada umumen tasavvufa ve hususen işârî tefsire muhalif olanlar tarafından İbnü's-Salâh'ın izahının tamamı göz ardı edilerek sadece Vâhidî'ye nispet edilen söz öne çıkarılmıştır. Böylece pek çok araştırmacı tarafından Vâhidî'nin Sülemî'yi açıkça tekfir etmiş olduğu îma edilegelmiştir.

Görebildiğimiz kadarıyla Sülemî'yle ilgili sözün en eski yazılı kaynağı bizzat İbnü's-Salâh'ın *Fetâvâ*'sı olup Vâhidî'nin bunu hangi eserinde zikrettiği yahut bunun İbnü's-Salâh öncesinde Vâhidî'ye atfen hangi eserde zikredildiği bilinmemektedir. Haddizâtında Vâhidî'nin bu söze kendi eserlerinde yer vermemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte onun henüz muttali olunamayan mevcut bir eserinde yahut günümüze ulaşmayan bir eserinde böyle bir sözün kaydedilmiş olması da ihtimal dâhilindedir ancak kuvvetli görünmemektedir. Şâyet aksi olsaydı en azından ona zamansal açıdan yakın bazı âlimlerin böyle bir esere muttali olmaları ve yazılı kaynağa referansla bu sözü aktarmaları beklenirdi. Daha ziyade bu söz ondan şifahen duyulan ve

³⁸ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Fetâvâ ve mesâilü İbni's-Salâh*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acı (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1976), 196-197.

³⁹ Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 17/255; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 1/427.

⁴⁰ Bk. Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), 1/315.

⁴¹ Bk. Zerkeşî, *el-Burhan*, 2/170-171.

⁴² Bk. Süyûtî, *el-İtkan*, 4/223.

başkalarınca “Vâhidî şöyle dedi” denilerek kaydedilen bir ifade hüviyetindedir. Bu arada yukarıda geçtiği üzere Zehebî'nin de aynı sözü ufak tefek farklılıklarla Ebû Sa'd es-Sem'ânî kanalıyla Ahmed b. Muhammed b. Beşşâr'dan aktardığı görülmektedir. Her ne kadar es-Sem'ânî, İbnü's-Salâh'tan yaklaşık seksen sene önce vefat eden bir müellifse de Zehebî ile İbnü's-Salâh arasında yüz yılı aşkın bir süre bulunmaktadır. Bu durumda elimizde mevcut kaynaklar itibarıyla sözün en eski yazılı kaynağı İbnü's-Salâh'ın *Fetâvâ* adlı eseridir.

İbnü's-Salâh'ın Vâhidî'den menkul böyle bir habere, tahsil için gittiği Nişabur bölgesinde vâkıf olmuş olma ihtimali kuvvetli görünmektedir. Nitekim Vâhidî bazı seyahatlere çıkmış olsa bile Nişabur'da doğmuş, orada ilim tahsil etmiş, öğrenci yetiştirmiş ve yine orada vefat etmiştir. Bu nedenle onun kanaat ve sözlerinin özellikle bu bölgede yaygın ve mütedâvil olduğu muhakkaktır. Diğer bir ihtimal ise İbnü's-Salâh'ın bu sözü Nişabur'dan bağımsız bir şekilde kendi zamanında mevcut olan ancak günümüze yetişmeyen bir kaynaktan görmüş olmasıdır. Ayrıca İbnü's-Salâh'ın *Fetâvâ'sı* bizzat kendi tarafından kaleme alınmamış olup öğrencileri tarafından yazıya geçirilmiştir. Yani aslında o da bu sözü şifâhen nakledenler arasındadır.

İbnü's-Salâh'ın Vâhidî'ye atfen zikrettiği sözde meselenin itikadî açıdan değerlendirildiği görülmektedir. Yani Vâhidî'nin önemseydiği asıl nokta akîde itibarıyla sûfî yorumların tefsir sayılmaması gerektiğidir. Bu da onun “tefsir”e yüklediği anlam ile doğrudan ilgilidir. İbnü's-Salâh ise verdiği fetvâda Sülemî'yi güvenilir bir kimse olarak kabul ettiğini belirtmektedir. Onun ortaya koyduğu eseri de bu güven ve saygı çerçevesinde değerlendirmiştir. İbnü's-Salâh'ın sûfîleri asla tekfir etmediği, bu tür izahların tefsir olarak değil âyetlerin onlara tezekkür ettirdiği birtakım mâna ve mefhumlar olarak kayda geçirildiğini vurguladığı net bir şekilde görülmektedir. Aslında onun bu açıklamaları bir bakıma Vâhidî'nin sözünün şerhi ve açıklaması gibidir. Kezâ İbnü's-Salâh'ın bu açıklamaları Vâhidî'nin “tefsir”e yüklediği anlamın ne olduğunu teyit eder niteliktedir. Bununla birlikte bir temenni olarak keşke sûfîler bu tür açıklamalar yapmasaydı diyerek kendi bakış açısına göre bazılarının uğraması muhtemel mânevî zararlardan kaygı duyduğuna da işâret etmiştir. Diğer önemli bir husus, onun fetvâsındaki asıl konunun Sülemî ve onun eseri olmayışdır. Yöneltilen soruda genel anlamda sûfîlerin yaptığı işârî te'vîllere iki örnek verilmiş; İbnü's-Salâh ise Vâhidî'nin Sülemî hakkındaki sözünü örnek bâbından zikrettikten sonra cevabını ve hükmünü genel anlamda işârî te'vîllerle ilgili olarak vermiştir.

Kıscası ona göre böyle te'vîller her ne kadar müstahsen değilse de sûfiler bu tür izahları “tefsir” niyetiyle yapmadığı için şer'î açıdan önemli bir problem teşkil etmemektedir.

Değerlendirme ve sonuç kısmına geçmeden önce son olarak tefsir-te'vîl ayrımı meselesi üzerinde durmak gerekmektedir.

5. Tefsir-Te'vîl Ayrımı

Bir önceki başlık altında vurgulandığı üzere gerek Sülemî'nin gerekse Vâhidî'nin “tefsir”e yüklemiş oldukları anlam büyük önem taşımaktadır. Nitekim hem Sülemî'nin eserine verdiği “*Hakâiku't-Tefsîr*” ismindeki “tefsir” ile neyin kastedildiği; hem de Vâhidî'nin onunla ilgili sözünde geçen “tefsir” lafzıyla neyin kastedilmiş olduğu son derece önemlidir. Hatta konumuz açısından düğümün çözülmesi tam da bu meselenin tahliliyle mümkündür denilebilir. Dolayısıyla bu başlık altında çok fazla detaya girilmeksizin tefsir-te'vîl ayrımı üzerinde durulacaktır.

Bir ilim olarak tefsir, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) indirilmiş ilâhî kelâmı anlamaya, mânâlarını beyân etmeye, ahkâm ve hikmetlerini ortaya çıkarmaya vesile olan disiplinin adıdır. Bu faaliyet esnasında lügat, sarf, nahiv, beyân, fıkıh usûlü ve kıraat gibi ilimlerden yardım alınır. Âyetlerin genel anlamda nüzûl sebeplerinin ve yaygın kanaate göre mensuh kabul edilen âyetlerin bilinmesi de tefsir için olmazsa olmaz mesabesindedir.⁴³ “فسر” kökünden türeyen ve kelime anlamı itibâriyle “kapalı olan bir şeyi açıklamak”, “mâkul mânâyı ortaya çıkarmak” diye ifâde edilen “تَفْسِيرٌ *tefsîr*” bazen tekil lafızların ve özellikle bunların herkesçe bilinmeyen kısmının (garîbü'l-Kur'ân) açıklaması için bazen de te'vîl ekseninde yapılmış olan yorumlar için kullanılmıştır.⁴⁴ Yine diğer bir tarife göre tefsir, insanın gösterebileceği çaba ve tâkat nispetinde Yüce Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın delâletlerine dayanarak ilahî muradı anlayıp idrâk etmeye çalışma ilmidir. Bu ilim nüzûl, senet, edâ, elfâz, elfâza taalluk eden mânâlar ve ahkâma taalluk eden mânâlar yönünden Kur'ân'ın ahvâlden

⁴³ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/13; Süyûtî, *el-İtkan*, 4/195; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/13.

⁴⁴ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadîr, 1992), 5/55; Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem - Dâru's-Şâmiye, 1992), 636.

bahsetmektedir.⁴⁵ İstilahî açıdan *tefsir*'in *te'vîl*'den daha önce kullanıldığı da bilinen hususlardandır.⁴⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de sadece bir defa geçmekte olan "tefsir" kelimesi; " وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا *Onların sana getirdiği her misâle karşı mutlaka biz sana gerçeği ve en güzel tefsiri getiririz.*"⁴⁷ âyetinde zikredilmektedir. Buradaki "en güzel tefsir", açıklama bakımından en güzel olan yahut inkârcıların istediklerinden daha iyi ve güzel olan mânâ anlamındadır.⁴⁸

Asla dönüş anlamındaki "أول" kökünden türemiş olan "Te'vîl"⁴⁹ ise bir şeyi ilmen veya fîlen kendisinden kastedilen mânâyâ çevirmektir.⁵⁰ İstilahta, lafzın delâletini hakiki delâletten çıkarıp mecâzî delâlete ircâ etmek anlamındadır; ancak bunu yaparken bir şeyin müterâdifinin yahut benzerinin veya denginin başka bir şeyle dile getirilebilmesi için Arapça ibârenin sınırlarının zorlanması gerekir.⁵¹ Te'vîlin selef ulemâsına göre iki mânâsının olduğu belirtilmiş olup ilkinde te'vîl ve tefsir eş anlamlıdır; ikincisinde ise te'vîl kelâmıla murad edilen şeyin ta kendisidir. Yani kelâmın te'vîli, ondan matlub olan şey fiilse o fiilin, eğer haberse o haberin ta kendisidir.⁵² Zerkeşî te'vîli, "âyetin muhtemel olduğu mânâlardan birine rücû ettirilmesi" şeklinde açıklamıştır. Ona göre ayrı şeyleri ifâde etmekte olan *tefsir* ve *te'vîl* lafızları muhtelif zamanlarda birbiri yerine kullanılmıştır.⁵³

Tefsir ve te'vîl kavramlarının kullanımı açısından süregelen farklı yaklaşımlara bakıldığında; kadîm ulemâdan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) tefsir ile te'vîli aynı anlamda kabul ettiği;⁵⁴ İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Taberî'nin (ö. 310/922) telif ettikleri eserleri "te'vîl" diye adlandırdıkları ancak

⁴⁵ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfan*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Darü'l-Hadîs, 2001), 2/4.

⁴⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1995), 214-215.

⁴⁷ el-Furkân 25/33.

⁴⁸ Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, çev. Muhammed Çelik (İstanbul: Yeni Akademi Yay., 2006), 48.

⁴⁹ Detaylı bilgi için Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/32-35.

⁵⁰ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 99.

⁵¹ Müsâid Müslim, *Gelişme Döneminde Tefsir*, 50-51.

⁵² Bk. Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, 1/15.

⁵³ Bk. Zerkeşî, *el-Burhan*, 2/149-151.

⁵⁴ Bk. Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf es-Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Muavvîd - Adil Ahmed Abdülmecûd (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1997), 1/44-45 (Muhakkikler tarafından yazılan giriş kısmı).

bunu tefsirin müteradifi olarak kullandıkları görülmektedir.⁵⁵ Bu müelliflerle aynı dönemde eser veren İmam Mâturîdî'ye (ö. 333/944) göreyse *tefsir* ve *te'vîl* farklı iki şeydir. Nitekim o da diğerleri gibi kendi eserine “te'vîl” demiş ve fakat bunu “tefsir”den ayırmıştır.⁵⁶

Sonraki asırlarda iki farklı yaklaşımın devam ettiği; fakat zaman içinde tefsirle te'vîli tefrik edenlerin çoğaldığı görülmektedir. Örneğin Beğavî'ye (ö. 516/1122) göre te'vîl, âyeti muhtemel olan bir anlama ircâ etmektir. Yapılan te'vîlin âyetin öncesine ve sonrasına uygun olması gerekir. Ayrıca istinbat açısından bunun Kitap ve sünnete muhalif olmaması lazımdır. Tefsir ise âyetin nüzûl sebebi, konusu ve kıssası hakkındaki tespitlerdir ki bunları ancak sübûtundan sonra semâ' ile ve nakil yoluyla elde etmek mümkündür.⁵⁷ Bu bakış açısıyla olmalıdır ki tefsirin rivâyete, te'vîlin dirâyete taalluk ettiği söylenmiştir.

Yukarıda kaydedilen bilgiler çerçevesinde *tefsir*, izah ve tebyindir. Yapılan birçok tanım, tefsirin Allah'ın kelâmını beyân ettiği ve Kur'ân'ın lafzıyla murad edilen şeyi açıkladığı noktalarında birleşmektedir. Tabii ki bu faaliyet esnâsında Kur'ân'ın muhâtapları, âyetlerden muradın ne olduğunu ancak kendi sınırlı anlayışları nispetinde tespit etmeye çalışabilecektir.⁵⁸ *Te'vîl* ise en meşhûr lügavî mânâlarına göre *tefsir*'in müterâdifi görünümündedir. Buna bağlı olarak özellikle mütekaddim ulemâ *tefsir* ve *te'vîl* arasında fark görmemiş, bazı âlimler ise ikisi arasında sadece umûm husus farkına işâret etmiştir; buna göre *tefsir* genel, *te'vîl* özeldir. Bahsi geçen iki kavramı birbirinden ayıranlara göre te'vîlde Allah'ı şahit göstermek yoktur. Nitekim te'vîl yapan kimse, yaptığı te'vîlin Allah tarafından kastedilen anlam olduğunu iddia etmemektedir. Buna karşın tefsirde, ortaya konulan anlamın murad-ı ilâhî olduğuna dâir bir iddia bulunmaktadır. Yapılan ayırımın en önemli noktası da işte budur. Bu farka dikkat çekme minvâlinde yapılan tanımların bazıları şu şekildedir:

a) Tefsir Kur'ân âyetlerini anlama ve mânâlarını açıklamadır ki bu faaliyette rivâyet unsurları öndedir. Buna mukabil te'vîl, âyet lafızlarındaki kapalılığı ve müşkili izale etme, âyeti doğru anlama, ondan birtakım hükümler, incelikler,

⁵⁵ Bk. Zürkânî, *Menâhil*, 2/5.

⁵⁶ Bk. Ali Karataş, *İmam Mâturîdî-Kur'ân'ı Kur'ân'la Te'vîl* (İstanbul: Yesevî Yay., 2014), 83-102.

⁵⁷ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1998), 1/46.

⁵⁸ Muhammed ez-Zuhaylî, *Merciu'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* (Dimeşk: Dâru'l-Marife, ts.), 157.

hakikatler ve işâretler çıkarma anlamındadır ki bu esnada devreye dirâyet girer. b) Tefsir lafzı rivâyet yoluyla, te'vîl ise dirâyet yoluyla beyân etmektir. c) Tefsirde "Allah'ın muradı şudur" şeklinde bir kesinlik varken te'vilde âyete yüklenebilecek muhtemel anlamlardan birini tercih etme durumu söz konusudur. d) Tefsir bir veçhi içerirken te'vîl birçok veçhi içermektedir. e) Tefsir ibâreye binâen yapılan açıklama, te'vîl ise işârete istinâden yapılan açıklamadır (Müteahhir ulemâ arasında bu görüş meşhûr olmuştur). f) Tefsir zâhirî mânâyı, te'vîl ise bâtinî mânâyı ortaya koymayı ifade eder. g) Tefsir lafızlarda, te'vîl ise mânâda olur.⁵⁹

Kimileri tarafından te'vîl de genel anlamda tefsir ilminin içinde mütâlaa edilmiş ancak neticede yine ayırım yapılmıştır. Örneğin Kâfiyecî'nin (ö. 879/1474) tanımına göre murada delâleti açısından Yüce Allah'ın kelâmını beşer gücü nispetince tetkik eden ilim "tefsir" ve "te'vîl" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayırma göre tefsir ancak nakil yoluyla, şifâhen veya esbâb-ı nüzûl gibi bizzat müşâhedeyle elde edilmesi mümkün bilgilere dayanılarak yapılabilir. Dolayısıyla rivâyete dayanır ki "tefsir sahâbeye mahsustur." denilmiştir. Te'vîl ise dil kaideleri ışığında anlaşılması mümkün olan çıkarımlardır ki dirâyete dayanır. Bu nedenle "te'vîl fukahâyâ mahsustur" denilmiştir.⁶⁰ Çağdaş Batılı araştırmacılardan Pierre Lory'nin, "Tefsir geleneğe müracaata dayanan bir faaliyet, te'vîl ise düşünme (dirâyât) çabasına dayanan bir etkinliktir."⁶¹ şeklinde dikkat çeken tanımında da aynı eksene itibâr edildiği anlaşılmaktadır. Gerek bu yaklaşıma gerekse yukarıda kaydedilen kısa tanımlara göre ıstilahî açıdan *rivâyet tefsiri* adıyla anılan müktesebâtın kesin ve sahîh bilgiler içeren kısmı "tefsir", *dirâyât tefsiri* denilen ve aklî çıkarsamaların da işin içine girdiği alan ise "te'vîl" kapsamına dâhil olmaktadır.

Özet bir ifâdeyle tefsir-te'vîl ayırımına göre; tefsir Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sahâbeden geldiği için kesinlik arz eder; ancak te'vîl herhangi bir karîneden/delilden dolayı lafzın muhtemel mânâlarından birini tercih etmek anlamı taşıdığı için kesinlik ifâde etmez. Zira kaynağı itibâriyle tefsir ilâhî

⁵⁹ Bk. Zürcânî, *Menâhil*, 2/3-6; Karataş, *İmam Mâturîdî*, 80-82; a.mlf. *Tefsir Geleneğinde Rivâyet*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 19-29.

⁶⁰ Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-tefsir* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1998), 30.

⁶¹ Pierre Lory, *Kâşânî'ye Göre Kur'ân'ın Tasavvufî Tefsîri*, çev. Sadık Kılıç (İstanbul: İnsan Yay., 2001), 16.

beyânlara, te'vîl ise bireysel içtihatlarla dayalıdır. Buna bağlı olarak tefsir çoğunlukla âyetlerin lafızlarında; te'vîl ise anlamlarında görülmektedir. Tefsirde genellikle tek bir anlam, te'vîlde ise birden çok anlam bahis mevzuudur. Tefsir zâhir anlamı, te'vîl ise içsel mânâları ortaya koymaktadır.⁶²

Zamandan zamana, müelliften müellife, eserden esere değişmek kaydıyla tefsir ve te'vîl lafızlarının bazen aynı anlamda bazense farklı anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. İkisini mutlak anlamda ayıran yahut ayrılması gerektiği kanaatinde olanların, kimi zaman kendi zihinlerinde mevcut olan ayırımın herkesin zihninde yahut anlayışında da mevcut olduğunu veya olması gerektiğini varsaydığı sezilenmektedir. Buna bağlı olarak da murad-ı ilâhî olmayan bir izaha “tefsir” denilmesi mutlak anlamda bir yanlış, hele ki bu izah sûfilerin yaptığı tarzda bir izah/te'vîl ise kimilerine göre yanlışlıktan öte küfür ve inkâr (!) haline gelmektedir. Nitekim ilâhî murad ilk muhatapların âyet lafızlarından anladığı şey olduğuna göre sûfilerin gönlüne doğan şeyin “tefsir” diye tesmiye edilmesi affedilmez bir hata teşkil etmektedir.

Teoriden fiili duruma ve tarih boyu ortaya konulmuş olan uygulamalara gelecek olursak; en temel anlamıyla tefsir açıklama ve izahıdır. Kur'ân âyetleriyle ilgili her türlü açıklamaya da tefsir denilmesinde bir mahzur görülmediği anlaşılmaktadır. Nitekim tefsir-te'vîl ayrımı açısından bakılacak olursa klasik tefsirlerimizde geçen her bilgi, her yorum, her rivâyet ve her değerlendirmenin bire bir ilahî murad olduğu, en azından ilâhî murada uygun olduğu da iddia edilemez. Dolayısıyla kanaat ve zan içeren hiçbir açıklamaya mutlak surette tefsir denilmemesi; bu sahada yazılan hiçbir eserin de muhtevanın tamamını kapsayacak şekilde tefsir diye isimlendirilmemesi gerekir. Nitekim müfessirler insan olma hasebiyle; her ne kadar tefsirle ilgili temel ilmî kriterlere bağlı olsalar bile ilâhî kelâmdan kendi anlayabildikleri kadarını ortaya koyma çabasını göstermiştir. Buna karşın pratik tecrübe tefsir-te'vîl ayrımı teorisine bire bir uymamakta, tefsir lafzının genel itibarıyla müfessirin âyetlerle ilgili yapmış olduğu açıklamalar anlamında kabul edildiğini teyit etmektedir. Kur'ân âyetlerini açıklamak üzere telif edilmiş binlerce eserde yer alan istihraçlar, dil tahlilleri üzerine bina edilen yorumlar, sıhhat derecesi muhtelif nakiller, aktarılan hâdiseler, tarihi kıssalar, İsrâîlîyat menşeli bilgiler, farklı âlimlerin görüşleri, bilimsel gelişmeler ışığında yapılan yorumlar, birtakım

⁶² Abdülcelil Bilgin, *Kur'an'ı Tanımak* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2018), 221.

sübjektif zevk, his ve düşüncelerin yoruma yansıtılması gibi pek çok farklı unsur için içine girmiş durumda olup genel anlamda tefsir literatürü bu minvâlde çok geniş bir yelpazeye sahiptir.

Bu noktada İsmail Cerrahoğlu'nun (ö. 2022) hatırlanması gereken tespitine göre "Tefsir kelimesi İstılah olarak 'Müşkil olan lafızdan murad edilen şeyi keşfetmektir.' şeklinde tarif edilir. Fakat bu kapalılık kelâmın sâhibinden bir beyana muhtaç olur. Onun için hakîki tefsir, Allah ve Resûlü'nün beyânı ile yapılandır. Kısacası hakiki tefsir rivâyete muhtaç bulunan yani tevkifi olandır."⁶³

Cerrahoğlu'nun açıklamasında görüldüğü gibi tefsirin tarifi tefsir-te'vîl ayrımı çizgisinde yapılırken bilmeceburiye "hakîki tefsir" diye bir kayıt daha kullanılmıştır. Bu da bizim yukarıda ifade etmeye çalıştığımız kanaati teyit etmektedir; zira tarihsel süreç içerisinde yazılan Kur'ân tefsirlerinde yer alan bilgi ve yorumların çoğunun, titizlikle yapılacak bir tefsir-te'vîl ayrımı ışığında tefsir sayılmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Fahrüddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *Mefâtîhu'l-Gayb*'ı hakkında "Onun tefsirinde tefsirden başka her şey vardır."⁶⁴ denilmesi de aslında bu yaklaşımın bir sonucudur. Zira âyetlerin iniş ortamında ifade ettiği anlamı tespitiye yönelik sayılmayan açıklamaların ve bireysel/sübjektif çıkarımların tefsirin haricinde tutulması durumunda varılacak sonuç tam da budur.

Resmin bütününden anlaşılın o ki tabii seyri içinde bir esere "tefsir" adı verilirken, en genel anlamda o eserin Kur'ân âyetleriyle ilgili izahları ihtivâ ettiği kastedilegelmiştir. Yoksa mevcut tesmiye, o eserde ilk muhâtapların anladığı şeyin haricinde yani beşer gücü nispetinde fehmedilen murad-ı ilâhînin dışında herhangi bir açıklamanın yer almadığını ifâde etmemektedir. Nitekim bir müfessir açısından böyle bir iddia ile ortaya çıkılması da bunun ispatlanması da pek mümkün görünmemektedir. Bu açıdan geleneksel süreçte "tefsir" in daha ziyâde kelime anlamıyla kullanıldığı ve -ilâhî muradla kayıt altına alınmaksızın- yapılmış olan açıklamalar bütünü şeklinde yerleştiği anlaşılmaktadır. Bunda tefsir ve te'vîl kavramlarının zaman içinde birbiri yerine kullanılması da rol oynamış olabilir. Sadık Kılıç'ın tespitiyle; "Nihâyetinde bu

⁶³ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 20.

⁶⁴ Lütfullah Cebeci, "Mefâtîhu'l-Gayb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 28/349.

ilimle uğraşanların ortaya koyduğu faaliyet de insânî bir etkinliktir ve bu salt insânî etkinliğin 'ilâhî dilemenin ta kendisi' olarak yansıtılması ise bir bakıma aşkınlığın çarpıtılması ve -paradoksal bir durum- tüketilmesine kadar uzanacaktır."⁶⁵

Taşlar bu şekilde yerine oturduğu zaman sûflerin âyetlerle ilgili te'villeri için genelde "tefsir", özelde "işârî tefsîr" şeklindeki kullanımın yanlış olmadığı görülmektedir. Söz konusu tefsir çeşidinin literatüre Türkçe eserlerde "işârî tefsir"⁶⁶ Arapça eserlerde ise "التَّفْسِيرُ الْإِشَارِي"⁶⁷, "التَّفْسِيرُ الصُّوفِي"⁶⁸ gibi adlarla geçmesi de mezkûr tesmiyede genel anlamda bir mahzur görülmediğini teyit etmektedir. Öte yandan rivâyetlere dayanan ve murad-ı ilâhîyi ortaya koymayı amaçlayan açıklamalar "tefsir", dirâyete dayanan ve zan ifâde eden sübjektif çıkarımlar "te'vîl" kapsamında kabul edildiğinde; âyetlerle ilgili birtakım sübjektif yorumlardan ibâret olan işârî açıklamalara tefsir değil te'vîl denilmesinin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bunlar, âyetlerin ilk muhâtoplara ifâde ettiği ve kıyamete kadar gelecek bütün müminlerin muhatap olduğu murad-ı ilâhîyi ortaya koyma iddiası taşımamaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Makale akışı içerisinde değinildiği üzere, konuyla ilgili en önemli nokta Sülemî'nin salâhat ve takvasıyla meşhur sûfî büyüklerinden ve aynı zamanda kendi döneminin muhaddislerinden oluşudur. Pek çok meşhur âlimin üstadı olan böyle bir zâtın değil küfürle itham edilmesi, ulemanın geneli tarafından sevgi ve saygıyla anıldığı görülmektedir. Onu tenkit etmekten geri kalmayan Zehebî bile Sülemî'yi medihle anmıştır. Sözüdeki doğruluk ve rivâyetlerindeki

⁶⁵ Sadık Kılıç, "Tefsir Nasıl Bir İlimdir", *Tefsir Nasıl Bir İlimdir* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 74.

⁶⁶ Bk. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998); Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 432-452; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV, 2014); a.m.f., *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2011), 136-137; Fethi Ahmet Polat, "Dirayet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 204-206.

⁶⁷ Bk. Zürcânî, *Menâhil*, 2/11, 68, 78-84; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/256-305; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: Dâru'l-İlm, 2000), 296; Mennâ' b. Halîl el-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 2000), 367-369, 406.

⁶⁸ Bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/251-261; Münî' b. Abdülhalim el-Mahmud, *Menâhicü'l-Müfessirîn* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısırî, 2000), 33-37, 267; Ebû Abdillâh Gânim b. Kudûrî, *Muhâdarât fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Amman: Dâru Ammâr, 2003), 206-207; Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *İtticâhâtü't-Tefsîr fî'l-Karnî'r-Râbî' Aşer*, (Suudi Arabistan: Riyâsetu İdârâti'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1986), 1/366-368.

güvenilirlik açısından Sübkî'nin önemle dikkat çektiği üzere Sülemî öyle bir zâttır ki onun hakkında sika mı değil mi şeklinde bir tetkik yapılmasına bile lüzum yoktur. Onun hakkındaki hadîs uydurma iddiaları ise delilsiz ve dayanaksız olup onları ortaya atanlar için açık bir talihsizlik görünümündedir; zira sûfîler arasında yaygın olan birtakım hadîslerin ilmî kriterler açısından zayıf yahut mevzu sayıldığı ancak anlam itibarıyla tahsin edilerek kullanıldığı, yazılı kaynaklarda da kaydedilemediği bilinen bir husustur. Bunun dışında Sülemî'nin hadîs uydurduğuna dâir ortaya sağlam ve tutarlı bir ilmî delilin konulmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Vâhidî'nin böyle faziletli ve istikametli bir zâtın küfrüne kanaat getirmiş olması mümkün görünmemektedir.

Konumuz açısından ilkinden daha önemli olan ikinci nokta Vâhidî ile Sülemî arasındaki ilmî ve mânevî irtibattır. Bu iki isim arasındaki irtibat halkası *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsirin müellifi olan Ebû İshâk es-Sa'lebî'dir. Sa'lebî kendi tefsirinde yer alan sûfî yorumlarda üstadı Sülemî'den etkilenmiştir. Vahidî ise tefsir ve kıraat ilimlerini, üzerinde büyük etki bırakan hocası Sa'lebî'den almış, onun tefsirini kendine kaynak edinmiştir. Bu durumda Sülemî, sûfî gelenekle de irtibatı bulunduğu anlaşılan Vâhidî'nin üstadının üstadı konumundadır. Hoca-talebe, üstad-tilmiz, usta-çırak silsilesi açısından düşünüldüğünde de Vâhidî'nin, büyük üstadı konumunda olan Sülemî'ye küfür isnat etme ihtimali bulunmamaktadır.

Bunlara ek olarak mezkûr silsileyi oluşturan üç zâtın üçünün de Nişabur bölgesinden olması; yine üçünün de fıkhîta Şâfiî, akidede Eş'arî mezhebinin takipçisi olması önemlidir. Nitekim üstadlık talebelik irtibatının yanı sıra bu üç zât arasında coğrafî, kültürel ve mezhebî ortaklığın olması, onların aynı ilmî ve manevî kaynaklardan beslendiğini de göstermektedir. Bu da Vâhidî'nin Sülemî'ye küfür isnat etmesine öncül teşkil edecek ilmî, fikrî ve manevî bir ayrılık ve uçurumun olmadığını teyit etmektedir. Kezâ aynı bölgenin insanları oldukları için Vâhidî'nin Sülemî'yi yakından tanıdığı; özellikle de üstadı olan Sa'lebî vasıtasıyla bunun daha da pekiştiği düşünülebilir.

Vâhidî'nin sarf ettiği sözün bizâtihi kendi eserlerinde yer almaması dikkat çekici diğer bir husustur. Sözün öncesi ve sonrası belirsiz olup tek bir cümle şeklinde menkuldür. Ne zaman, ne sadette ve kime/kimlere söylendiği de belli değildir. Kuvvetle muhtemel, duyanlar tarafından aktarılmış, kaydedilmiş ve zamanla iştihar etmiştir. Kezâ İbnü's-Salâh'ın bu söze kaynak teşkil eden eseri de onun tarafından telif edilmiş olmayıp öğrencileri tarafından derlenmiştir.

Öyle görünüyor ki Vâhidî'nin kayıt altına alınan sözü, ona bir şekilde muttali olan İbnü's-Salâh tarafından da yine sözlü bir şekilde zikredilmiş ve daha sonra yazıya geçirilmiştir. Aslında bütün bunlar mevcut sözle ilgili bir soru işaretini her zaman yedeğe almayı gerektiren tortular sayılabilir. Sözün bize sıhhatle ulaştığını teslim ettiğimizde bile bunun Sülemî'ye pervasızca bir küfür isnâdını yahut aşağılamayı içerdiğinin iddia edilmesi mümkün görünmemektedir. Nitekim mâhiyet açısından küfrün azı da çoğu da küfür olduğuna göre; şâyet Sülemî sûfîlerin âyetler hakkındaki izahlarını bir araya toplayarak küfre girmişse, bu durum evleviyetle bütün sûfîlerin tekfirini gerektirecek, ayrıca sûfîlerin yapmış olduğu te'vîlleri -az veya çok- aktaran ve benimseyen herkes için de câri olacaktır.

Bütün bunlar ışığında Vâhidî'nin *Hakâiku't-Tefsîr*'deki yorumlara yönelik ifâdesini Sülemî'ye yönelttiği bir küfür ithâmı olarak değil daha ziyâde tefsir-te'vîl ayırımına göre söylenmiş bir söz olarak değerlendirmenin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Zira Vâhidî bir yoruma tefsir denilip denilmeyeceğine itikadî bir mesele olarak yaklaşmaktadır. İbnü's-Salâh ise bu nakli yaptıktan sonra Sülemî gibi zâtların işârî yorumları murad-ı ilâhîyi tespit etme eksenindeki bir “tefsir” olarak zikretmediklerini, aksi hâlde Bâtınlığa sapılmış olacağını belirtmektedir. Vâhidî'nin de özellikle vurguladığı ve anlatmaya çalıştığı şey varsayım itibarıyla bu olmalıdır. Yani Vâhidî esasen Sülemî'nin bir araya topladığı rivâyetlerin herkes tarafından anlaşılması gereken ilâhî muradı ortaya koyucu nitelikte olmadığına; Sülemî'nin de eserine “tefsir” derken bunu kastetmemiş olması gerektiğine vurgu yapmış gibidir. Nitekim sûfîlerin âyetlerle ilgili zâhir anlamın dışındaki açıklama ve yorumları kendi mânevî âlemlerinde duyumsadıkları şeylerdir. Böyle olunca da bunlara özellikle de tefsir-te'vîl ayırımına göre tefsir denilmemesi gerekmektedir.

Bu çerçevede *Hakâiku't-Tefsîr*'de kaydedilmiş olan rivâyetlerin tefsir-te'vîl ayırımı nazara alınarak “tefsir” diye isimlendirilmediği anlaşılmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla Sülemî'nin de böyle bir iddiası bulunmamaktadır. Pratik tarihî tecrübe “tefsir” lafzının kâhir ekseriyetle “Allah'ın muradı” anlamında değil genel itibarıyla âyete ilişkin açıklama ve yorum anlamında kullanıldığını göstermektedir. Kaldı ki tefsir-te'vîl ayırımı eksenindeki en müfrit anlayışlara göre bile *Hakâiku't-Tefsîr*'in tümünden reddedilmesi mümkün değildir; çünkü muhtevâsında bazı hadîsler, sahâbe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiînden aktarılan rivâyetler, ayrıca klasik rivâyet-dirâyet tefsirlerindeki gibi

açıklamalar da mevcuttur. Durum bu olduğuna göre Vâhidî tarafından eser muhtevâsının toptan merdud sayılması, hatta daha ileri gidilerek onunla küfür arasında doğrudan bir paralellik kurulması mümkün değildir.

Kanaatimizce sözün özü şu ki Vâhidî meşhur cümlesiyle hiç kimsenin sübjektif yorumlar için “Allah’ın muradı budur.” deme hakkının bulunmadığına, Sülemî’nin kastının da bu olmadığına, farzimuhal böyle bir şey kastetmiş olsa o zaman küfre girmiş olacağına vurgu yapmıştır. O halde Vâhidî “Eğer o...” derken bunu bir ihtimal yahut vakıa olarak değil bir faraziye olarak zikretmiş; üstadının üstadı olan zâtı itham ve tekdir için değil, onun eser muhtevâsındaki yorumları murad-ı ilâhîyi ortaya koymak maksadıyla bir araya getirmediğini ve onların sadece birer indî yorum olduğunu ifâde etmek için bu cümleyi sarf etmiştir. Onun sözünün bu şekilde anlaşılması ve yorumlanması için yeterli ve geçerli sebepler bulunmaktadır. Ne var ki zaman içinde Vâhidî’nin sözü kimilerince, özellikle de tasavvuf karşıtı olanlar tarafından maksadını aşan hatta maksadının aksine varan bir noktaya çekilmiştir. Nitekim sözün sahibi hayatta değildir; sözün lafzı maksadının aksi yönünde kullanılmaya uygundur; sözün öncesi ve sonrası kayıt altına alınmamıştır; nasıl, kime ve ne sebeple söylendiği belirsizdir; nihâyet söz sarf edilirken kullanılan jest ve mimikler de meçhuldür. Bunlara ek olarak sözü nakleden İbnü’s-Salâh’ın yaptığı açıklamanın görmezden gelinmesi de câlib-i dikkattir. “Fırsat bu fırsat” anlayışı ve sû-i zannı tercih etme zâfiyeti ise kimileri için her zaman ilmî tetebbuâtın birkaç adım önünde seyreden ve insafli bakmaya engel olan marazî hâller cümlesindedir.

Kaynakça

- Aliyyü’l-Kârî. *Mirkâtü’l-mefâtîh şerhu Mişkâti’l-Mesâbîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2002.
- Altıkulaç, Tayyar. “Zehebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/180-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el. *Me’âlimu’t-tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*. Thk. Abdürrezzak el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, 1998.
- Bilgin, Abdülcelil. *Kur’an’ı Tanımak*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2018.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatu’l-müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yay., 2008.

- Cebeci, Lütfullah. "Mefâtihü'l-Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/348-350. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Cüde Muhammed Ebu'l-Yezîd el-Mehdî. *el-İtticâhu's-süfi İnde eimmeti tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Cüdiyye, 2007.
- Çetin, Abdurrahman. "Vâhidî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/438-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV, 2014.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 2011.
- Gânim b. Kudûrî, Ebû Abdillâh. *Muhâdarât fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Amman: Dâru Ammâr, 2003.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ el-. *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-Hadîs*. 3 Cilt. Thk. Muhammed Saîd Ömer İdris. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi. *Târîhu Bağdâd*. 16 Cilt. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- İbn Abdilhâdî es-Sâlihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs*. 3 Cilt. thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zîbak, Lübnan: Müessesetü'r-Risale, 1417/1996.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekir el-Bermekî el-Erbilî. *Vefeyâtu'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zaman*. 7 Cilt. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 21 Cilt. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. b.y.: Dâru Hicr, 2003.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâlüddin el-Ensârî er-Ruveyfaî el-İfrîkî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1992.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî. *Fetâvâ ve mesâilü İbni's-Salâh*. Thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1976.
- Kâfiyeci, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-. *et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-Tefsir*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1998.
- Kandemir, Yaşar. "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/198-200. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Karataş, Ali. *İmam Mâturîdî-Kur'ân'ı Kur'ân'la Te'vîl*. İstanbul: Yesevî Yayınları, 2014.
- Karataş, Ali. *Tefsir Geleneğinde Rivayet*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halîfe. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. 6 Cilt. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnâvût, İstanbul: IRCICA, 2010.

- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halîfe. *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütûbi ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kılıç, Sadık. "Tefsir Nasıl Bir İlimdir". *Tefsir Nasıl Bir İlimdir*. 58-75. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Lory, Pierre. *Kâşânî'ye Göre Kur'ân'ın Tasavvufî Tefsiri*. Çev. Sadık Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Mennâ' b. Halil el-Kattân. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 2000.
- Mertoğlu, Suat. "Sa'lebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Münî' b. Abdülhalim el-Mahmud. *Menâhicü'l-müfessirîn*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısırî, 2000.
- Müsâid Müslim Abdullâh. *Gelişme Döneminde Tefsir*. Çev. Muhammed Çelik. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Polat, Fethi Ahmet. "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler". *Tefsir El Kitabı*. Ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Râğib el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî. Beyrut: Dârü'l-Kalem - Dârü's-Şâmiye, 1992.
- Rûmî, Fehd b. Abdirrahman b. Süleyman. *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karnî'r-râbi' aşer*. 3 Cilt. Suûdi Arabistan: Riyâsetu İdârâti'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve'l-İftâi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1986.
- Se'âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf es-. *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsiri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Thk. Muhammed Ali Muavvid - Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Subhî es-Sâlih. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. b.y.: Dârü'l-İlm, 2000.
- Sübkî, Tâcüddin b. Abdilvehhâb b. Takiyyüddin. *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. 10 Cilt. Thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv. y.y.: Dârü Hicr, 1413/1992.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyin. *Hakâiku't-tefsîr*. 2 Cilt. Thk. Seyyid İmran, Beyrut: Dârü'l- Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman. *el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti li'l-Âmme, 1974.
- Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1396.
- Uludağ, Süleyman. "Sülemî, Muhammed b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/423-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed. *et-Tefsîrü'l-Basît*. Thk. Heyet. Riyad: 'Imâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1430/2009.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tarîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lam*. 15 Cilt. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. Thk. Heyet. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Tezkiretü'l-Huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut/Lübnan: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabî, 1957.
- Zuhaylî, Muhammed. *Merciu'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*. Dimeşk: Dâru'l-Marife, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfan*. 2 Cilt. Thk. Ahmed b. Ali. Kahire: Darü'l-Hadîs, 2001.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı / Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.
The research was conducted by a single author.

*****

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

*****

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

*****

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed

*****